

R. Miknys (Lietuvos istorijos institutas)

XIX – XX a. Lietuvos istorija Lenkijos vadovėliuose (apžvalga, pasisakymas Lietuvos ir Lenkijos komisijų susitikime: Vilnius, 2004 05 12 - 14)

Prieš gerą dešimtmetį Liubline organizuotoje Lenkijos, Lietuvos, Ukrainos ir Baltarusijos istorikų konferencijoje, skirtoje išvardytų šalių istorijos vadovėliams aptarti, vienas iš dalyvių – Jan Pomorski – pastebėjo: *“Istorijos vadovėlius galima rašyti atsigręžiant atgal, siekiant priminti praeitį, tačiau galima juos rašyti ir ateičiai, naujoms mūsų tautų kartoms. Manau, kad mes visi turėtume žiūrėti į istoriją, rengdami vadovėlius kaip tik iš šio taško bei iš viso regiono praeities interpretavimo perspektyvos [....]. Kartoju: taip iš regiono, o ne iš kresų ar paribio. Todėl, kad ši sąvoka turi savo aiškiai išreikštą vertybinį turinį”*¹. Prelegentas, kreipdamasis į diskusijos dalyvius, pažymėjo, kad tokio požiūrio, ruošiant istorijos vadovėlius, reikalauja besiiintegruojanti Europa. Kuri jau tuo metu buvo matoma kaip regionų Europa. Todėl, anot jo, poreikis rašyti iš naujo minėtų keturių tautų istoriją, istoriją suderintų interpretacijų – yra ne tik tų tautų, bet ir visos Europos poreikis. Diskutuojant buvo pastebėta, kad neįmanoma suformuoti regiono istorinės sąmonės be atsivėrimo vienas kitam, be karštų tarpusavio istorinių santykių aptarimo. Buvo atkreiptas dėmesys, kad sprendžiant šias problemas, ypač istorinės regiono sąmonės formavime, svarbi vieta tenka mokykliniams vadovėliams, nes šie atspindi, sublimuoja istoriografines koncepcijas. Buvo pastebėta, kad visa ligšiolinė istoriografija – ir lenkų, ir lietuvių, ir ukrainiečių bei baltarusių – savo tautų istoriją matė visų pirma per politinės istorijos prizmę. O ši, skirtingai nuo kultūros istorijos, ar antroistorijos, etnoistorijos, formavo tarpusavio santykių ir sambūvio mentalinio uždarumo situaciją².

Ir tai suprantama, turint galvoje tai, kad tautos kovojančios už savo būvį, o tokiomis manyčiau ir buvo visos čia suminėtos, visada linkusios savo istoriją, praeitį heroizuoti ir mitologizuoti. Įprasta buvo, o manau kad ir šiuo metu, deja, toliau tebėra tokia situacija, kad vadovėlių istoriografija - priklausoma nuo taip vadinamos “einamosios

¹ Jan Pomorski, Historia pogranicza jako spotkanie kultur: wprowadzenie do dyskusji, in Między Wschodem i Zachodem. Międzynarodowa konferencja. Lublin 18-21 czerwca 1991, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 1994, p.91.

² Ten pat, p.92.

politikos” ir su ja susijusios ideologijos. Minėtame istorikų simpoziume, kaip ir tik buvo pastebėtas istoriografijos instrumentalizavimo pavojus³. Politikos konstravimui dažnai patogiu buvo ir tebėra, kai praeitis, istorija traktuojama vienmatiškai. Iki šiol pristatant Vidurio-Rytų Europos regioną, jis buvo traktuojamas kaip politinių kovų ir rivalizacijos tarp regiono tautų vieta. Simpoziumo dalyviai, viena iš priemonių tokiam istorijos traktavimui neutralizuoti, šalia suderintos koncepcijos šio regiono istorijos sintezės parengimo, svarbią vietą skyrė Lenkijos ir Lietuvos, Lenkijos ir Baltarusijos ir Lenkijos ir Ukrainos vadovėlių recenzavimo komisijos. Tokios komisijos ir buvo sukurtos, remiantis dvišaliais ministerijų susitarimais. Taip vadinamos, antros kadencijos Lenkijos ir Lietuvos komisijos šiandien minėtas problemas svarsto čia. Tad savo pasisakyme ir norėčiau pasidalinti patirtimi, pastebėjimais, užfiksuotais recenzuojant modernėjimo (modernizacijos) epochos, o tiksliau XIX a. – XX a. I-osios pusės, Lietuvos istorijos pristatymą paskutiniųjų trejų metų Lenkijos R. vadovėliuose. Pasižiūrėti kiek pavyko vadovėlių autoriams išvengti įvykių mitologizavimo bei politizavimo, lenkų tautos heroizacijos prasme? Tų įvykių, kurie susieti su Lietuvos istorija. Kiek yra pažengta, formuojant istorinės atminties pagrindus, Vidurio-Rytų Europos bendrumo pojūtį? Taip pat remiantis Lietuvos ir Lenkijos bendrų istorinių įvykių ir reiškinių traktuote.

Analizei atlikti buvo peržiūrėta dešimt 1999-2001 metais išleistų vadovėlių⁴. Visi jie buvo patvirtinti Lenkijos Švietimo reikalų ministro ir įtraukti į sąrašą vadovėlių, kurie rekomenduojami II-ųjų, III-ųjų gimnazijos klasių bendrojo lavinimo moksleiviams. Iš esmės jie skirti pasaulio, Europos istorijai bendrąja prasme: politikai, ekonomikai, kultūrai. Tačiau, aišku, kad naratyvo centre – Lenkija.

Šioje aplinkoje, nei viename iš vadovėlių Lietuvos istorijos klausimai neviršija 0,5 proc. jų bendro turinio. Galima išskirti keletą pagrindinių temų, kurios vienaip ar kitaip aptariamoms daugumoje vadovėlių:

- *sukilimai: Tado Kosciuškos; 1830-1831 bei 1863-1864 metų sukilimai;*
- *tautiniai ir liaudies judėjimai;*
- *atkurtos Lenkijos sienų formavimasis 1918-1921 metais bei su jais susijęs Lenkijos ir Lietuvos konfliktas;*

Sukilimų tema, be išimties pristatoma visuose peržiūrėtuose vadovėliuose. Ir nenuostabu, nes jau veik du šimtmečius Lenkijos istoriografijoje XIX a. sukilimai

³ Ten pat, p.93.

⁴ Wojciechowski Grzegorz, Historia. Razem przez wieki zrozumieć przeszłość II, Poznań 2001 ir kt.

siejami su Lenkijos kovos už nepriklausomybę idėja. O kartu ir su modernios visuomenės besiremančios demokratiniais principais, užgimimu. Iš esmės, tai viena iš centrinių, XIX amžiaus Lenkijos istorijos problemų. Dažnai, per sukilimuose iškeltą lozungą “Už Mūsų ir Jūsų laisvę” Lenkija matoma visos to meto Europos kontekste. Kalbant apie to meto modernėjančią Europą, dažnai žiūrima per lenkų dalyvavimo įvairiuose kovose už laisvę ir demokratiją prizmę: italų, vengrų, Vienos, prancūzų sukilimai ir judėjimai, belgų revoliucija ir su visu tuo susijusiomis visuomenių permainomis ekonomikoje, kultūroje, politinio gyvenimo sąrangoje. Neatsitiktinai istoriografijoje tiesiogiai, o vadovėliuose tarp eilučių, reziumuojama: Lenkijos nepriklausomybės problema ir tautų teisė į laisvę buvo bendra XIX amžiaus Europos tautų idėjinė platforma⁵. Tad kaip šiame kontekste pristatoma Lietuva?

Galima išskirti dvi vadovėlių autorių šiuo klausimu interpretacines grupes:

1. Šios grupės autoriams (***Waldemar Łazuga⁶, Zofia Bentkowska-Sztonyk, Edyta Wach⁷; Halina Tomalska⁸***), iš esmės, laikantis XIX amžiaus susiformavusios lenkų istoriografijos tradicijos, Lietuva, aptariant sukilimus bei su jais susijusius procesus, kaip istorijos subjektas neegzistuoja. Čia Lietuva – Lenkijos provincija, regionas, t.y., sudėtinė jos dalis. Turint galvoje 1791 m. gegužės 3-iosios konstitucijos nuostatą kurti centralizuotą valstybę, kažkiek suprantamas gali būti autorių toks požiūris į Lietuvą aprašant ir vertinant T. Kosciuškos sukilimą⁹. Tačiau nuostabą kelia autorių požiūris, kai aptariant padėtį po 1815 m. Vienos kongreso sukurtoje Lenkijos karalystėje, kaip pastarosios reiškinys minimas Vilniaus universitetas, slaptos Filomatų ir Filaretų draugijos, aprašoma Nikolajaus Novosilcevo veikla. Štai ***Halinos Tomalskos vadovėlyje “Polska i świat w XIX wieku”, skyrelyje - “Królestwo Polskie i jego mieszkańcy w latach 1815-1830”*** teigiama, jog *“pirmosios slaptos organizacijos įsikūrė Varšuvoje (Panta Koina) ir Vilniuje. Vilniaus universitete šeši studentai įkūrė savęs ugdymo draugiją Filomatų vardu (Mokslo mylėtojų), bei truputi vėliau – Filaretų susivienijimą. Šių būrelių nariais buvo Adomas Mickevičius bei Tomas Zanas. Organizacijas greitai susekė policija. Jų įkūrėjai buvo areštuoti, apkaltinti maištu, o dalis išsiusta į Rusijos gilumą. Iš Vilniaus universiteto buvo pašalinta*

⁵ Polskie powstania narodowe na tle przemian europejskich w XIX wieku, Lublin 2001, p.6.

⁶ Waldemar Łazuga, Historia dzieje nowożytnie i najnowsze (1815- 1939). Podręcznik dla klasy III gimnazjum, Wrocław 2001, p.31-38.

⁷ Zofia Bentkowska-Sztonyk, Edyta Wach, Historia II. Podręcznik dla klasy drugiej gimnazjum, Wrocław: Wiking 2000, p.101.

⁸ Halina Tomalska, *Polska i świat w XIX wieku*, Warszawa 2001.

⁹ Waldemar Łazuga, Historia dzieje nowożytnie i najnowsze (1815- 1939). Podręcznik dla klasy II gimnazjum, Wrocław 2001, p.185.

keletas profesorių, pavyzdžiui istorikas Joachim Lelevelis”¹⁰. Lygiai taip pat traktuoja šiuos faktus savo vadovėlyje “**Historia dzieje nowożytne i najnowsze 1815-1939**” Waldemar Lazuga. Jis taipogi, vadovėlio skyriuje “**Królestwo Polskie**” aiškina apie šias slaptas organizacijas: “*Najaktywniejsza – od samego początku – była młodzież akademicka Warszawy i Wilna...*”¹¹. **Taip pat šiuos faktus pristato ir ; Zofia Bentkowska-Sztonyk su Edyta Wach**¹². Tuomet suprantama kodėl ir 1830-1831 m. sukilimo įvykiai, tuose pačiuose vadovėliuose, traktuojami arba žymimi schemose kaip Lenkijoje vykusio sukilimo raiška¹³. Neegzistuoja Lietuva ir aptariant posukiliminės emigracijos veiklą, ypač plačiai pristatant **Lenkų Demokratinio Susivienijimo darbą**. Nutylima, kad jame labai stiprūs buvo savo įtaką šiai draugijai emigrantai iš Istorinės Lietuvos žemių¹⁴. Tokie kaip Leonardas Chodzka bei kiti, kurie suorganizavo autonominę Susivienijimo organizacija “Lietuvos ir Rusijos žemių draugiją”, siekusių pademonstruoti Lietuvos teises būti savarankiškai bendrame valstybiniame junginyje. Korektiškesnė šios grupės autorių pozicija aptariant 1863-1864 metų sukilimą. Sukilimo apibūdinimas liečia išskirtinai Istorinės Lenkijos teritorija, pažymint, bet neaptariant, jog sukilėlių veiksmai buvo išsiplėtę ir į istorinę Lietuvą¹⁵. **Krystinos Polackos, Maciej Przybilinskio bei Stanislaw Roszako bandymas plačiau aptarti šiuos veiksmus ne visai pasisekė. Klaidingai nurodoma, kad Lietuvoje kovojo tik “Zygmunto Sierakausko vadovaujami valstiečių būriai”**¹⁶. *Užmiršta nors porą žodžių pridurti apie Antaną Mackevičių, smulkiąją bajoriją...*

2. Antros grupės vadovėlių autoriai (Tomasz Malkowski, Jacek Rzesniowiecki¹⁷)

Lietuvą skiria nuo Lenkijos, tačiau pateikiama minimum informacijos apie sukilimus. Dažnai pasitenkinama tik schemomis-žemėlapiais, pastebėjimais, kad “1863 m. pavasarį sukilimas išplito Lietuvoje ir Baltarusijoje”. Schemose-žemėlapiuose egzistuoja tik vietovių, centrų pavadinimais, teritorijas, esančias už Lenkijos ribų įvardijant tik “Cesarstwo Rosyjskie” terminu ir visiškai neminint “Lietuvos” ar Baltarusijos vardo, kaip kad tekste. Juolab, kad kai kuriose tokiose schemose pažymėti čia pat “Kuršas”, “Volynė”.

¹⁰ Halina Tomalska, *Polska i świat w XIX wieku*, p.95-96.

¹¹ Waldemar Łazuga, *Historia dzieje nowożytne i najnowsze (1815- 1939)*. Podręcznik dla klasy III gimnazjum, p.29.

¹² Op. cit., p.131-132.

¹³ Ten pat, p.106-107.

¹⁴ Ten pat, p.139-141; Halina Tomalska, *Polska i świat w XIX wieku*, p.111-114.

¹⁵ Zofia Bentkowska-Sztonyk, Edyta Wach, *Historia II*. Podręcznik dla klasy drugiej gimnazjum, p.171-175; Halina Tomalska, *Polska i świat w XIX wieku*, p.123-127.

¹⁶ Halina Tomalska, *Polska i świat w XIX wieku*, p.125.

¹⁷ Tomasz Malkowski, Jacek Rzesniowiecki, *Historia III*. Podręcznik do gimnazjum, Gdańsk 2000.

Antrosios temos aplinkoje - tautiniai ir liaudies judėjimai – Lietuvai, lyginant pavyzdžiui su ukrainiečiais, ypač mažai skirta dėmesio (Halina Tomalska, Zofia Bentkowska-Sztonyk, Edyta Wach). Nekalbu čia apie baltarusius, kurie šioje temoje “atsiranda” tik XX a. pradžioje. Ir tai galima paaiškinti baltarusių tautos formavimosi ypatybėmis. *Tuo tarpu, lietuvių tautiniam sąjūdžiui bei lietuvių tautinės savimonės formavimuisi reikiamo dėmesio neskirta.* Atskiruose vadovėliuose, kaip, *lietuvių tautinis sąjūdis pristatomas kaip stipriausias, opozicinis lenkų tautiniam judėjimui Rusijos aneksuotoje Abiejų Tautų Respublikoje. Vienok, apsiribojama tik konstatacija*¹⁸. *Priešingai, ukrainiečių tautinis sąjūdis charakterizuojamas, aptariant jo pagrindinius etapus, paaiškinant jo politizavimosi pagrindinius momentus, siejant juos su lenkų – ukrainiečių konflikto priežastimis.* Tuo tarpu, išsiplėtojęs XX a. I-oje pusėje lietuvių-lenkų konfliktas, turėjęs nemažos įtakos modernių tarpukario Lietuvos ir Lenkijos valstybių likimui, lieka vadovėliuose taip ir nepaaiškintas, o tik konstatuotas.

Pažymėtina, kad trečioji tema - atkurtos Lenkijos sienų formavimasis 1918-1921 metais bei su jais susijęs Lenkijos ir Lietuvos konfliktas – vadovėliuose aiškinama, remiantis išeities punktu, kad egzistavo natūralus Istorinės Lietuvos teritorijoje gyvenusių lenkų tautybės gyventojų noras susijungti su savo Tėvyne. Noras, kuris sutiko vietos gyventojų lietuvių ir baltarusių pasipriešinimą. Daug vietos vadovėliuose skiriama Juzefo Pilsudskio federacinėms koncepcijoms išaiškinti. Pažymima, kad J.Pilsudskio bandymas ją realizuoti, remiantis karine jėga, lėmė jos nesėkmę bei Lietuvos ir Lenkijos konfliktą dėl Vilniaus. *Tomasz Malkowski, Jacek Rzesniowiecki*, savo vadovėlyje nurodo, jog lietuviai atmetė J.Pilsudskio koncepciją baimindamiesi polonizacijos¹⁹. Vis tik, ir toliau lieka nepaaiškinta, nors minėtame simpoziume buvo ne vieną kartą atkreiptas dėmesys į šią problemą, jog egzistavo reali lietuvių baimė dėl lenkų kultūros ekspansyvumo, grėsusio jų lietuviškam identitetui. Kaip panašų atvejį galima nurodyti vadovėliuose plačiai aptartą vokiškos ekspansyvios kultūros grėsmę lenkų identitetui XIX amžiuje. Gen. Lucjano Źeligovskio “maištas” vertinamas, kaip Pilsudskio klaida galutinai sužlugdžiusi jo federacinius planus ir įvėlusį Lenkiją į konfliktą su Lietuva iki pat 1938 m.²⁰ Tokį pat šių įvykių vertinimą pateikia ir Vladislavas Lazuga²¹.

¹⁸ Zofia Bentkowska-Sztonyk, Edyta Wach, op. cit., p-179-183; Halina Tomalska, Op. cit., p.95.

¹⁹ Tomasz Malkowski, Jacek Rzesniowiecki, Historia III. Podręcznik do gimnazjum, p.104-105.

²⁰ Ten pat, p.104.

Taigi, kaip matome, Lietuvos vaizdas iš vadovėlių Lenkijos moksleiviui yra labai schematiškas. Vadovėliai tik labai fragmentiškai atspindi procesus, kurie vyko besiformuojančių modernių Lietuvos ir Lenkijos visuomenių santykių lauke. Vertinant per vadovėliuose pateiktą Lietuvos vaizdą, galima konstatuoti, kad iki šiol neišvengta etnocentristinio, vienmačio požiūrio į Lenkijos istoriją, Vidurio Rytų Europos regioną ir toliau tebetraktuojant kaip politinės kovos, o ne sambūvio, įvairių savitarpio įtakų (ir teigiamų ir neigiamų) areną. Karts nuo karto “išlenda” ir mitologizavimo daigai, nes ir toliau vadovėliuose priverlijuoja politinė istorija. Vidurio Rytų Europos, kaip regiono, istorijos reinterpretacijos uždavinys ir toliau išlieka labai aktualus.

²¹ Włademar Łazuga, Historia dzieje nowożytne i najnowsze (1815- 1939). Podręcznik dla klasy III gimnazjum, p.186,188.